

SVENSK NUMISMATISK TIDSKRIFT

september 5 • 2017

Brakteater som tidsbegränsade mynt
Myntningen av abo under Erik av Pommern 1396–1439
Blandning – som visade sig vara en charmig bokskatt!
När bankerna ville ha mynt och sedlar

30 kronor

BRAKTEATER som tidsbegränsade mynt

Av Roger Svensson

De medeltida brakteaterna är de tunnaste mynt som någonsin har präglats. Trots fragiliteten så dominerade brakteaterna myntväsendet i stora delar av centrala, östra och norra Europa under nästan tvåhundra år.

Syftet med denna artikel är att sätta brakteaterna i ett historiskt myntpolitiskt sammanhang och förklara hur mynttypen kunde bli så spridd och framgångsrik. Även skillnaden mellan brakteater och tvåsidiga mynt som tidsbegränsade mynt i centrala Europa analyseras samt vilken roll brakteaterna spelade under senmedeltiden.

Präglingsteknik

Brakteater präglades med endast en stamp och ett platt underlag användes som motlägg. Under den lövtunna silverplantsen placerades ett mjukt material, till exempel bly eller läder, vilket gjorde att den präglade brakteaten fick en spegelvänd bild på baksidan. *Bild 1.* Brakteaterna var upp till 50 mm i diameter och hade sällan en vikt över 1,0 gram. De kunde vara så tunna som 0,05 mm. Brakteater är alltså länkade till en specifik teknologi. Ensidiga mynt som inte präglats på detta sätt är inte brakteater. Vid brakteatpräglingen böjer sig myntämnet och den färdiga brakteaten får en mindre diameter än det ursprungliga myntämnet. Vid vanlig tvåsidig myntning pressas däremot motivet in i myntämnet, vilket gör att det färdiga myntet har en större diameter än myntämnet.

Mycket tyder på att en brakteatstamp håller längre än vanliga tvåsidiga stamper. För det första krävs

mindre kraft vid präglingen, eftersom myntämnet är tunnare. För det andra gör det mjuka underlaget att det blir en mindre rekyll. Dessutom är det ekonomiskt smartare att gravera motivet i en understamp och använda en cylinder som överstamp. *Bild 2.* Det är nämligen på toppen av överstampen där hammaren träffar som stampen oftast går sönder. Denna teori får starkt empiriskt stöd, då alla bevarade brakteatstamper från medeltiden är understamper.

Regionalisering och brakteatpräglning i Tyskland

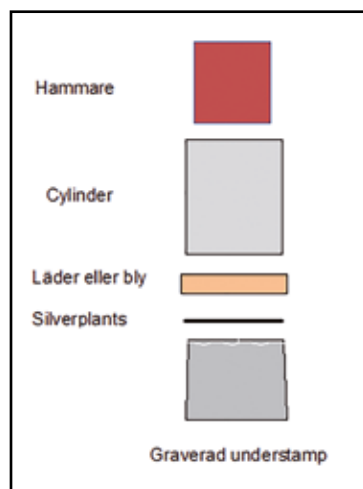
Under 900-talet hade Tyskland ett relativt enhetligt myntväsende av tvåsidiga mynt med avseende på vikt och halt. Kejsaren kontrollerade myntningen och de flesta myntorter var lokaliserade i de västra delarna. Men en stark politisk decentralisering under 1000- och 1100-talen reflekterades inte minst av en kraftigt ökad delegering av mynträtt till världsliga och kyrkliga auktoriteter. Antalet myntorter mer än femdubblades från 80 (970–1000) till 414 (1197–1270). Fler orter präglade mynt med varierande myntfot (vikt, halt, diameter, plantsform). Några myntorter präglade halvbrakteater; tvåsidiga mynt som var så tunna att den ena sidans

1. Ätsida och undersida av en brakteat. Braunschweig (Niedersachsen), hertig Henrik Lejonet (1142–1192). Heraldiskt lejon vänt åt vänster, 0,71 g, Ø 27 mm. Omskrift: IEPNC.LEOELDVHHINRNCSOLEOA.

design syns på den andra sidan. Det finns många exempel på myntorter i Tyskland med tvåsidiga mynt under perioden 1000–1150 som tillämplade periodiska myntindragningar (se tidigare artikel i SNT 2017:1).

De första brakteaterna präglades i Thüringen och Sachsen mellan 1120 och 1140. Mindre än ett dussin olika typer är kända från denna tidiga period. Men präglingen av brakteater bokstavligen exploderade efter 1140 – dels i många olika myntorter och

2. Brakteater präglades med en graverad understamp och en cylinder som överstamp.

3a–b. Två tidiga brakteater från Thüringen.

3a. Pegau, fogde Wiprecht von Groitzsch (1091–1124), präglad cirka 1115/20.
Bröstbild av fogden med fana på lans, 0,72 g, Ø 21 mm.
Omskrift: ADDZWITOUO (retrograd).

3b. Nordhausen, anonym abbedissa, cirka 1130.
Sittande abbedissa vänd åt höger med korsstav i händerna,
0,94 g, Ø 24 mm, präglad från baksidan med en positiv stamp.

4. Meissen (Sachsen), markgreve
Heinrich II (1105–1123),
präglad 1120–1123.

Torn med ringmur och två sidotorn,
båge nedanför,
0,81 g, Ø 26 mm.
Omskrift: HENRICVS.

dels många typer per tidsperiod i en given myntort. Tusentals olika typer är kända från centrala, östra och norra Tyskland mellan 1140–1320. I dessa områden var brakteaten huvudmynt i nästan två sekel. Brakteatpräglingen spreds även till Danmark, Sverige, Norge, Baltikum, Polen, Ostpreussen, Böhmen-Mähren, Schweiz och Österrike.

De första brakteaterna

Det är inte uppenbart varför de första brakteaterna präglades. Walter Kühn har föreslagit att de första brakteaterna i Thüringen präglades av guldsmeder på några kloster (Pegau, Saalfeld, Nordhausen). Med många nya framväxande städer och ett ökat behov av mynt som transaktionsmedel och värdemätare kan det ha varit svårt att

få tag på kompetent myntpersonal. Kühn menar att detta kan ha lösts genom att guldsmeder anlätades för myntpräglning. De hade aldrig präglat mynt, men hade lång erfarenhet av att bearbeta tunna ädelmetallbitar mot ett mjukt underlag. Tekniska bevis antyder nämligen att de första brakteaterna i Thüringen präglades av individer med begränsad kunskap om myntning. Exempelvis är inskriften bakvänd, huvudmotivets relief är högre än den skyddande randen eller så är brakteaten präglad med en positiv stamp från baksidan. Bild 3.

Karta 1. Tyska myntorter där man huvudsakligen präglade brakteater respektive tvåsidiga mynt 1140–1270. Endast de viktigaste myntorterna är utsatta.

En mer traditionell förklaring är att brakteaterna var direkta efterföljare till halvbrakteaterna som präglades i Tyskland 1050–1200. Föreställ er att en myntherre – med kunskap om guldsmedesteknik – en dag beslutar sig för att bara använda en stamp och ett mjukt underlag. Syftet skulle vara att förbättra designen och höja effektiviteten i myntningen. Detta skulle kunna ha varit fallet i Sachsen. Bild 4.

Oavsett vilken teori som är sann så kan man dra två viktiga slutsatser av den tidiga brakteatmyntningen (1120–1140): För det första, brakteaterna präglades med en teknologi som liknar den som guldsmeder använder. För det andra, precis som i västra Tyskland så var brakteaterna från början regionalt begränsade, men inget tyder på att de var tidsbegränsade. Många stampvarianter, få typer och myntskatternas sammansättning indikerar i stället att de tidiga brakteaterna cirkulerade under en ganska lång period.

Brakteater som tidsbegränsade mynt

Många forskare och samlare har varit konfunderade över att så tunna och fragila mynt utgavs under en så lång period (cirka 1120 till 1630) samt fungerade som huvudmynt cirka 1140–1320. Men många pusselbitar faller på plats om man länkar brakteaterna till periodiska myntindragningar.

Även om de första brakteaterna inte var tidsbegränsade mynt så visade sig brakteaterna ha utmärkta egenskaper för att fungera i ett sådant system. För det första, bara en stamp behövdes, vilket reducerade produktionskostnad och tid. För det andra, brakteatstampar håller längre än stampar för tvåsidiga mynt av två skäl. Det mjuka materialet under plantsen dämpar rekylen och den tunna plantsen krävde mindre kraft vid myntningen. För det tredje, den relativt stora diametern (upp till 50 mm) ökade möjligheten att variera bilden på myntet, vilket underlättade att se skillnad på giltiga och ogiltiga typer. Bild 5. För det fjärde, gamla brakteater var lätta att hamra ut och överpräglade.

Det kan även ha funnits politiska motiv att ge ut brakteater. De konstnärligt designade brakteaterna i centrala Tyskland 1150–1200 var utmärkta marknadsföringsinstrument för myntherren. Bild 6. Den konstnärliga stilen degenererades efter 1200, men brakteaterna var fortfarande huvudmynt i cirka hundra år. Den tunna plantsen underlättade delning i halvpenningar och fjärdedelar. Ibland gjordes detta redan på myntverket. Det har även spekulerats i att flera plantser lagts ovanpå varandra och att multipla brakteater präglades med ett slag. Detta skulle ha effektiviserat präglingen. Moderna försök visar att detta är möjligt, men ännu saknas tekniska bevis från de medeltida brakteaterna själva.

Brakteater hindrade även silvertjuvar och förfalskningar. Under medeltiden skrapade folk bort silver från kanterna på mynten i syfte att stjäla silver. Brakteaterna var så tunna att bortskrapning riskerade att spräcka

5a–b. En stor diameter möjliggjorde varierande motiv på brakteaterna.

5a. Fulda (Hessen), abbot Konrad III von Malkos, 1222–1249.
Tronande abbot med kräkla och bok, 0,48 g, Ø 35 mm.

5b. Mühlhausen (Thüringen), kejsare Philipp von Schwaben (1198–1208).
Kejsare ridande åt vänster med fana och sköld, 0,71 g, Ø 42 mm.

hela myntet med ett lägre inväxlingsvärde som följd. Till sist var brakteater svårare att förfalska än tvåsidiga mynt (det går till exempel ej att gjuta brakteater). Ett historiskt dokument visar att detta skäl citerades när Brandenburg planerade att återinföra brakteater på 1340-talet.

Brakteater kontra tvåsidiga mynt

Bland etablerade tyska myntorter under 1100-talet var det många som tidigare präglat halvbrakteater som fortsatte att prägla brakteater. Det var förmodligen lättare att få folk att acceptera fragila brakteater i områden där dåligt designade och präglade halvbrakteater hade cirkulerat än vanliga stabila tvåsidiga mynt. Annars är en tumregel att brakteater fick fotfäste i områden i Tyskland, östra Europa och Skandinavien som hade relativt liten erfarenhet av myntning och där ingen etablerad myntfot existerade.

Karta 1 visar att brakteater i Tyskland nästan bara präglades i regioner som var ekonomiskt mindre utvecklade och som hade tidsbegränsade mynt. Även områden med tvåsidiga mynt i Tyskland (Rhenlandet, Westfalen och Franken), Österrike, Danmark och Böhmen-Mähren (före 1225) tillämpade periodiska myntindragningar. Brakteater var sålunda inget nödvändigt villkor för tidsbegränsade mynt.

En närmare analys av områden i Tyskland med tidsbegränsade mynt visar dock tydliga skillnader mellan tvåsidiga mynt respektive brakteater. Brakteater förnyades oftast en gång per år, medan de tvåsidiga mynten hade längre intervall mellan indragningarna. Detta är logiskt, eftersom de underutvecklade områdena hade färre mynt i omlopp vilket underlättade frekventa indragningar.

Skillnad i penningstock kan visas genom värdet av pantsatta mynträtter som är betydligt högre i västra än i östra Tyskland. Faktum är att när präglingen av brakteater tog fart i centrala och östra Tyskland under 1140-talet så hade de mer utvecklade västra delarna av Tyskland redan passerat zenit vad gäller myntindragningar.

Hohlpenningar som växelmynt

Även om tidsbegränsade mynt avskaffades på de flesta ställen cirka 1300, så fortsatte man att prägla brakteater ända till 1600-talet. Efter 1300 ledde kontraktionen i diameter och en högre relief till de så kallade hohlpenningarna. Sådana präglades främst i centrala och norra Tyskland samt i Skandinavien. Bild 7.

Hohlpenningarna fungerade som växelmynt till en högre nominal (groschen, witten, schilling eller örtug) som var huvudmynt. Endast vid myntreformer då man ändrade vikt och halt så förändrades hohlpenning-

6a–b. Den konstnärliga stilen på brakteaterna stod på sin höjdpunkt 1150–1200.

6a. Quedlinburg (Harz), abbedissa Adelheid III von Sachsen, 1161–1184.

Abbedissa med lilja och öppen bok sittande på stadsmur med fem portar mellan två flervåningstorn, 0,88 g, Ø 28 mm.

6b. Wegeleben (Anhalt), markgreve Albrecht Björnen (1123–1170).

Höftbild av markgreven med hjälm, svärd och fana mellan två torn, båge ovanför, 0,90 g, Ø 25 mm.

7a–b. Hohlpenningarna hade mindre diameter och högre relief, eftersom de skulle cirkulera under längre perioder.

7a. Salzwedel (Brandenburg), markgreve Joachim I (1499–1535).

Örn med huvud vänt åt höger och sköld på bröstet, strålränd, 0,35 g, Ø 16 mm.

7b. Eisenach (Thüringen), lantgreve Wilhelm III, 1444–1465.

Stort W, 0,31 g, Ø 17 mm. Omskrift: +ISENAOH.

arna. Hohlpenningarna kunde därmed cirkulera i många år, vilket indikeras av de många slitna exemplaren som hittats i skattfynd. Då kom den högre reliefen som stabiliserade myntet väl till pass.

Denna artikel är en fortsättning på artikeln ”Villkor, uppgång och fall för tidsbegränsade mynt i medeltidens Europa” som publicerades i SNT nr 2017:1. Artiklarna är tillsammans en sammanfattning av studien *Periodic Recoinage as a Monetary Tax: Conditions for the Rise and Fall of the Bracteate Economy* publicerad av författaren i den internationella forsknings-tidskriften *The Economic History Review* år 2016.

Artiklarna är finansierade med forskningsmedel från Sven Svenssons Stiftelse för Numismatik, Torsten Söderbergs Stiftelse samt Sven och Dagmar Saléns Stiftelse.

FOTO:

BILD 1: MAGNUS WIJK.

BILD 3A: MAGNUS WIJK.

BILD 3B: KÜNKER.

BILD 4: MÜNZKABINETT, STAATLICHE KUNSTSAMMLUNGEN, DRESDEN.

BILD 5A OCH 5B: MAGNUS WIJK.

BILD 6A OCH 6B: MAGNUS WIJK.

BILD 7A OCH 7B: KENNETH JONSSON.

Litteratur

Dobras, W.: *Münzen der Mainzer Erzbischöfe aus der Zeit der Staufer. Katalog der Brakteaten im Münzkabinett des Stadtarchivs Mainz*. Mainz 2005.

Kluge, B.: *Numismatik des Mittelalters: Handbuch und Thesaurus Nummorum Medii Aevi*. Berlin och Wien 2007.

Kühn, W.: Die Anfänge der Brakteatenprägung in Thüringen und ihre Entwicklung bis etwa 1150. *Gesellschaft für Thüringer Münz- und Medaillenkunde e.V. Jahrbuch* 1995/96, Nr. 7, 1996, s. 15–54.

Kühn, W.: Zur mittelalterliche Prägungstechnik. *Freiberger Münzblätter*, Nr. 9, 2000, s. 1–16.

Mäkeler, H.: *Reichsmünzwesen im späten Mittelalter*, Teil 1: Das 14. Jahrhundert. Stuttgart 2010.

Nau, E., *Münzen und Geld in der Stauferzeit*, i C. Väterlein, U. Schneider and H. Kläiber (red.), *Die Zeit der Staufer*. Band III. Stuttgart, 1977, s. 87–102.

Röblitz, G.: Zum Umbruch des Geld- und Münzwesens in Thüringen während des 12. Jahrhunderts. *Jahrbuch Arbeitskreis Münz- und Geldgeschichte in Thüringen* 1985. Gera 1985, s. 5–18.

Suhle, A.: *Deutsche Münz- und Geldgeschichte von den Anfängen bis zum 15. Jahrhundert*. Berlin 1968.

Svensson, R.: Periodic Recoinage as a Monetary Tax. *The Economic History Review*, 2016, Vol. 69(4) s. 1108–31.

2017 års myntdag i Lödöse

Årets traditionella myntdag i Lödöse arrangeras på Lödöse Museum söndagen 8 oktober. Myntdagen i Lödöse har genomförts årligen sedan slutet av 1990-talet. Den är ett samarrangemang mellan Lödöse Museum, Rut och Bengt Holméns Stiftelse för Numismatik och Göteborgs Numismatiska Förening.

Dr Michel Amandry, f.d. direktör för Mynt- och Medaljkabinetet i *Bibliothèque Nationale de France* i Paris, föreläser om romerska provinsmynt under rubriken *Roman Provincial Coinage: An Overview*. Föredraget hålls på engelska. Dr Amandry har bakom sig ett omfattande författarskap inom antik numismatik.

Fil.lic. Yngve Karlsson föreläser om kufiska mynt och kommer att anknyta till ett myntfynd som gjordes 2011 vid gården Köping vid Göta Älv, norr om Lödöse. Han har bland annat skrivit ett verk om sasanidiska silvermynt (*Sasanian Silver Coins*, 2015). Han arbetar för närvarande med en bok om tidiga mynt från muslimska kalifatet.

Göteborgs Numismatiska Förening ställer ut medaljer och medverkar också med bestämning och värdering av numismatiska föremål.

Bo Gustavsson